

Shahid Rajaei Teacher Training University- Iran
Ontological Researches
Semi-Annual Scientific Journal
ISSN (print): 2345-3761 (online): 2676-4490
Type: Research

Vol.11, No. 22
Autumn 2022 & Winter 2023

Journal Homepage: www.orj.sru.ac.ir

Ontology of "Word" in the Qur'an and Criticism of its non-Islamic Interpretations

Mahmod Dayyani¹
Ramezan Mahdavi Azadboni²

Abstract

In the Gospel of John and the Qur'an, as well as some religious texts of Judaism, Christianity and Islam, Jesus (pbuh) was interpreted as "Word". If we consider "Word" as another interpretation of "Logos", then we can say that in the sphere of Jewish and Christian religio-philosophical literature, we are faced with at least three interpretations of this attitude: First, the word is neither as created nor as uncreated (tool God), secondly, the word means creation (son of God), thirdly, the word means God (God the son). The first view can be found in the opinions of Philo the Jew, the second view in the Synoptic Gospels, and the third view in the first chapters of John's Gospel. From an ontological point of view, to what extent these views are influenced by the concept of logos in Greek philosophical-religious literature, or what effects

¹. Assistant Prof of University of Mazandaran, Corresponding author
mahmoodayyani@yahoo.com

². Associate Prof of University of Mazandaran dr.azadboni@yahoo.com

Received: 09/08/2021

Reviewed: 17/10/2021

Revised: 10/12/2021

Accepted: 11/12/2021

Philo had on John and the church fathers, is beyond the scope of this research. But in its conceptual and ontological sphere, the Holy Qur'an has a specific meaning of the use of "word". Verses 39 and 45 of Al-Imran, 171 Nisa, as well as 34 Maryam and 12 'Tahrim in the Qur'an talk about the application of the word to Jesus (PBUH). Now three questions are raised: What does the Qur'an mean by "word"? Why did the Qur'an use the word "word" only for Jesus (pbuh) among the prophets? To what extent are the aforementioned Jewish and Christian views compatible with the Qur'an? The Quranic ontology of the word "Word" is focused on the aspect of the creation of Jesus (pbuh) and extends to the beliefs in which Jesus (pbuh) is the instrument of God (Philoni's view), the son of God (the point of view of the Synoptic Gospels), God the Son (the view of the Gospel of John)) Was introduced; Because in the verses of the Qur'an, the word means the creation of God, and it is considered as a reaction against the aforementioned Judeo-Christian views in addition to the verses that negate God.

Keywords: Quran, Word, Jesus (pbuh), Logos, Philo, the Synoptic Gospels, John's Gospel.

Problem Statement

If we consider "word" as another interpretation of the concept of "logos", then we can say that in the sphere of Jewish and Christian religio-philosophical literature, we are faced with at least three interpretations of this attitude: the word neither as created nor as uncreated (tool God), the word means creation (son of God), the word means God (God the son). The first view can be found in the opinions of Philo the Jew, the second view in the Synoptic Gospels, and the third view in the first chapters of John's Gospel. The answer to the question of what could be the meaning of Jesus (PBUH) being the word Allah in the Holy Quran; It is very important for researchers of topics related to theology and Christian theology.

According to the statistics of researchers, in the Holy Quran the term "word" is repeated 75 times in different formats and it has nine meanings in total: 1- speaking and speaking, 2- names, 3- laws and decrees, 4- divine creations, 5-Messiah (PBUH), 6-Certain predetermination and God's promise, 7- Belief in the heart, 8- Soul, 9- Monotheism (There is no God but God) (Saleh, 2012).

It is necessary to remember that three verses refer directly and two verses refer indirectly to Jesus as the word. Verses 39 and 42 of Surah Al-Imran, 171 Surah Nisa, as well as 34 Surah Maryam and 12 Surah Tahirim have spoken about the application of the word "Kalma" to Jesus (AS). Another point is that, in 18 verses of the Qur'an, Jesus (pbuh) was mentioned as "son of Maryam (pbuh)". According to the authors, this issue, while paying attention to the fact that the word of Jesus (pbuh) refers to his creation; It indicates the drawing of a clear ideological border and a clear reaction even against those Christians who consider Jesus (PBUH) to be a creature (Synoptic Gospels)

But consider him to be the "Son of God"; in the sense that he sympathizes with them on the issue of "the creation of Jesus (PBUH)", but he never considers him to be the son of God. The reasons for this claim can be found at least in verse 35 of Surah Maryam (May Allah not take away from the Son of God, if He decrees an order, then He says to Him, do it, and He will do it) and also the verses of Surah Tawheed.

Research Method

The research method in this article is descriptive and analytical. By relying on the available sources, the authors try to critically explain the research problem.

Finding and Result

In the Gospel of John and the Holy Qur'an, as well as some religious texts of Judaism, Christianity and Islam, Jesus (pbuh) is interpreted as "Word". If we consider "word" as another interpretation of the concept of "logos", then we can say that in the sphere of Jewish and Christian religio-philosophical literature, we are faced with at least three interpretations of this attitude: the word neither as created nor as uncreated (tool God), the word means creation (son of God), the word means God (God the son). The first view can be found in the opinions of Philo the Jew, the second view in the Synoptic Gospels, and the third view in the first verses of John's Gospel. The Holy Quran uses the word "word" in 75 cases, which all means "being a creature". Meanwhile, three verses refer directly and two verses refer indirectly to "Jesus (PBUH)" as the "Word". Verses 39 and 42 of Surah Al-Imran and 171 Surah Nisa, as well as 34 Surah Maryam and 12 Surah Tahirim, talk about the application of the word "Kalmah" to Jesus (AS). Another point is that, in 18 verses of the Qur'an, Jesus (pbuh) was mentioned as "son of Maryam (pbuh)". According to the authors, this issue, while paying attention to the fact that the word of Jesus (pbuh) refers to his creation; it indicates the drawing of a clear ideological border and a clear reaction even against those Christians who consider Jesus (PBUH) to be a creature (Synoptic Gospels).

But he never considers him the son of God. The reasons for this claim can be found at least in verse 35 of Surah Maryam and the verses of Surah Tawheed; Because of the verses of this sura, all three Judeo-Christian views are invalidated:

No, Jesus (the Word) is the Creator (God the Son): Saying, He is Allah.

Neither Jesus (the word) is a tool (neither the creator nor the creature): Allah is the Most High

And Jesus (the word) is a creature (Son of God): He was not born and He was not born.

The present study tried to prove that the Quranic ontology of "Word" is focused on the aspect of the creation of Jesus (pbuh) and extends to the ideas in which Jesus (pbuh) is an instrument of God (Philoni's point of view), the son of God (the point of view of the Synoptic gospels). God the Son (according to the Gospel of John) was introduced; because in the verses of the Qur'an, the word means the creation of God,

and along with the verses that deny God's children, it is considered a reaction against the aforementioned Judeo-Christian views.

References

- Holy Qur'an, (1996), translated by Bahauddin Khorramshahi, Tehran, Nilofar Publishing House.
- The Gospel of Jesus Christ, (2006), New Millennium Translation, Ilam Publications.
- Ibn Arabi, Muhammad, (2001), Tafsir of the Holy Qur'an, Beirut, Dar Ihiya al-Tarath al-Arabi.
- , (2014), Foss al-Hakm, Tehran, Moli.
- Arbari, A.J., (1993), Reason and revelation according to Islamic thinkers, translated by Hassan Javadi, Tehran, Amir Kabir.

Shahid Rajaei Teacher Training University- Iran
 Ontological Researches
 semi-annual scientific journal
 ISSN (print): 2345-3761 (online): 2676-4490
 Type: Research

Vol.11, No. 22
 Autumn 2022 & Winter 2023

پژوهش‌های هستی‌شناختی
 دو فصلنامه علمی
 نوع مقاله: پژوهشی
 سال یازدهم، شماره ۲۲
 پاییز و زمستان ۱۴۰۱
 صفحات ۴۸۵-۵۱۲

هستی‌شناسی «کلمه» در قرآن و نقد تفسیرهای غیر اسلامی آن

محمود دیانی^۱

رمضان مهدوی آزادبونی^۲

چکیده

در انجیل یوحنا و قرآن و نیز برخی متون دینی یهودیت، مسیحیت و اسلام، از عیسی (ع) به «کلمه» تعبیر شد. اگر «کلمه» را تعبیر دیگری از «لوگوس» بدانیم، آن‌گاه می‌توان حکم داد که در سپهر ادبیات دینی-فلسفی یهودی و مسیحی، دست‌کم با سه تلقی از این تعبیر مواجه هستیم: کلمه نه به‌مثابه مخلوق و نه به‌مثابه نامخلوق (ابزار خدا)، کلمه به معنای مخلوق (پسر خدا)، کلمه به معنای خدا (خدا (پسر)). تلقی اول را می‌توان در آرای فیلون یهودی، تلقی دوم را در اناجیل هم‌نوا و تلقی سوم را در اولین فرازهای انجیل یوحنا پی‌جویی کرد. این‌که از حیث هستی‌شناختی، این تلقی‌ها تا چه میزان متأثر از مفهوم لوگوس در ادبیات فلسفی - دینی یونانی است و یا فیلون چه تأثیراتی بر یوحنا و آباء کلیسا

^۱. استادیار و مدیر گروه فلسفه و کلام دانشکده الهیات و معارف اسلامی دانشگاه مازندران، بابلسر، ایران
 mahmoodayyani@yahoo.com

^۲. دانشیار و عضو هیئت علمی گروه فلسفه و کلام دانشکده الهیات و معارف اسلامی دانشگاه مازندران
 dr.azadboni@yahoo.com

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۰۵/۱۸

تاریخ داوری: ۱۴۰۰/۰۷/۲۵

تاریخ اصلاح: ۱۴۰۰/۰۹/۱۹

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۰۹/۲۰

داشته از عهده این پژوهش بیرون است؛ اما قرآن کریم در سپهر مفهوم‌شناختی و وجودشناختی خود، مراد مشخصی از کاربرد «کلمه» دارد. آیه‌های ۳۹ و ۴۲ آل عمران، ۱۷۱ نسا و نیز ۳۴ مریم و ۱۲ تحریم در قرآن دربارهٔ اطلاق «کلمه» بر عیسی (ع) سخن به میان آورده‌اند. اکنون سه پرسش مطرح است: مقصود قرآن از «کلمه» چیست؟ چرا قرآن در میان پیامبران، «کلمه» فقط بر عیسی (ع) اطلاق شد؟ منظور قرآن تا چه میزان منطبق با برخی تفسیرهای یهودی و مسیحی است؟ تتبع در اقوال کلامی مفسران قرآن و نیز توجه به هستی‌شناسی قرآنی «کلمه»، اشعار به جنبه مخلوقیت عیسی (ع) و تعریض به عقایدی دارد که در آن، عیسی (ع) پسر خدا (فیلون و اناجیل هم‌نوا)، خدای پسر (انجیل یوحنا) غیرمخلوق و غیرجسمانی و مواردی از این‌دست، معرفی شد.

کلمات کلیدی: قرآن، کلمه، عیسی (ع)، لوگوس، فیلون، اناجیل هم‌نوا، انجیل یوحنا.

۱- مقدمه

۱-۱. بیان مسئله پژوهش

اگر «کلمه» را تعبیر دیگری از مفهوم «لوگوس» بدانیم، آن‌گاه می‌توان حکم داد که در سپهر ادبیات دینی-فلسفی یهودی و مسیحی، دست کم با سه تلقی از این تعبیر مواجه هستیم: کلمه نه به‌مثابه مخلوق و نه به‌مثابه نامخلوق (ابزار خدا)، کلمه به معنای مخلوق (پسر خدا)، کلمه به معنای خدا (خدای پسر). تلقی اول را می‌توان در آرای فیلون یهودی، تلقی دوم را در *انجیل هم‌نوا* و یا برخی تلقی‌های کلیسایی (در قرون بعد) و تلقی سوم را در اولین فراهای *انجیل یوحنا* پی‌جویی کرد. برای اثبات مدعا به چند نمونه از تفسیرهای یهودی-مسیحی از عیسی (ع) به‌مثابه کلمه (لوگوس) اشاره می‌شود:

الف. دیدگاه فیلون

فیلون، لوگوس را در تعبیرها، توصیف‌ها و کاربردهای متفاوتی به‌کار برده که این امر جمع‌بندی را دربارهٔ دیدگاه او دشوار می‌سازد. از دیدگاه فیلون: لوگوس میانجی خدا و جهان است. خدا به‌واسطهٔ این میانجی، جهان را آفرید و بر آن حکمرانی کرد. انسان‌ها نیز به‌وسیله او خدا را می‌شناسند و می‌ستایند. لوگوس منشأ شناخت، عقلانیت و میانجی وحی است (گندمی نصرآبادی، همان، ص ۸۷-۸۸).

ب: دیدگاه *انجیل هم‌نوا* و برخی دیدگاه‌های کلیسایی

عیسی (ع) از حیث پیامبری، یک بشر و زادهٔ مریم (س)، بنده و رسول خدا بوده، کلام خدا را برای مردم بیان می‌کرده و مروج شریعت تورات بوده است. چنان که خود عیسی (ع) بدین مطلب اعتراف داشته و مسیحیان سلف نیز همین عقیده را داشتند (نک: امینی، ۱۳۸۷، ص ۱۵۷-۱۵۹). اما دربارهٔ نسبت خویش با خدا، از دیدگاه *انجیل هم‌نوا*، خود را پسر خدا معرفی کرد. در آیات ۱۵ و ۱۶ باب ۱۶ *انجیل متی* آمده: عیسی پرسید: شما چه می‌گویید؟ به نظر شما من که هستم؟ (۱۵) شمعون پطرس پاسخ داد: تویی مسیح! پسر خدای زنده! (۱۶) *انجیل عیسی مسیح*، ص ۴۸. در *انجیل مرقس*، مکرر آمده که او پسر خداست. همان آیه اول باب اول: آغاز بشارت دربارهٔ عیسی مسیح، پسر خدا (۱) (همان، ص ۹۱). آیات ۶۱ و ۶۲ باب ۱۴: کاهن اعظم از او پرسید: آیا تو مسیح، پسر خدای متبارک هستی؟ (۶۱) عیسی بدو گفت: هستم،... (۶۲) (همان، ص ۱۳۹). در آیه ۳۲ باب اول *انجیل لوقا* نیز در بیان فرشته وحی خطاب به حضرت مریم (س) آمده: او بزرگ خواهد بود و پسر خدای متعال خوانده خواهد شد (۳۲) (همان، ص ۱۵۰). نیز در بخشی از بیانیه شورای نیقیه (سال ۳۲۵م) دربارهٔ عیسی (ع) آمده است:

عیسی مسیح، پسر خداوند، متولد شده از پدر، به وجود آمده در ازل، نور از نور، خدای حقیقی از خدای حقیقی، ایجاد شده نه خلق شده (ایجاد شده از روی ضرورت نه خلق شده از روی اراده آزاد) هم گوهر با پدر که به وسیلهٔ او همه چیز خلق شده است؛ به خاطر ما انسان‌ها و برای نجات ما از آسمان نزول کرده، جسم و گوشت به خود گرفته (جسمیت پذیرفته به وسیلهٔ روح القدس از مریم باکره و انسان شده، او به خاطر ما مصلوب شده است (آشتیانی، ۱۳۹۰، ص ۳۴۲).

پ. دیدگاه *انجیل یوحنا*

در ۱۸ آیه اول *انجیل یوحنا* که به مثابهٔ بیانیهٔ فکری مسیحیت یوحنایی به شمار می‌آید به صراحت از عیسی (ع) به عنوان «کلمه» و «خدا» که البته خدای پسر است، یاد می‌شود: در آغاز کلمه بود و کلمه با خدا بود و کلمه، خدا بود (۱)... و کلام، انسان خاکی شد و در میان ما مسکن گزید و ما بر جلال او نگریستیم. جلالی درخور آن پسر یگانه که از جانب پدر آمد، پر از فیض و راستی (۱۴)... هیچ کس هرگز خدا را ندیده است. اما آن خدای یگانه که در بر پدر است، همان او را شناسید (همان، ص ۲۴۱-۲۴۲).

از آن‌جا که یکی از مهم‌ترین عقاید مسیحیان، اعتقاد به تجسم خدا در عیسی مسیح (ع) است (نک: میشل، ۱۹۹۸) دیدگاه قرآن کریم درباره این مدعا دارای اهمیت است. قرآن کریم در سپهر مفهوم‌شناختی خود، مراد مشخصی از مفهوم و کاربرد «کلمه» دارد و این امر از حیث وجودشناختی دارای اهمیت است. آیه‌های ۳۹ و ۴۲ آل عمران، ۱۷۱ نسا و نیز ۳۴ مریم و ۱۲ تحریم در قرآن کریم درباره اطلاق «کلمه» بر عیسی (ع) سخن به میان آورده‌اند. پژوهش پیش‌رو در این باره سه پرسش مطرح کرد: الف: مقصود قرآن از «کلمه» چیست؟ ب: چرا در میان پیامبران خدا، قرآن کریم، «کلمه» فقط بر عیسی (ع) اطلاق شده است؟ ج: منظور قرآن تا چه میزان منطبق با برخی تفسیرهای یهودی و مسیحی (تفسیر فیلونی، *انجیل هم‌نوا، انجیل یوحنا*) است؟ پژوهش حاضر می‌کوشد تا با تتبع در اقوال کلامی مفسران قرآن و نیز توجه به چارچوب‌های مسلم قرآنی، به پرسش‌های یادشده پاسخ دهد.

۱-۲. پیشینه پژوهش

پژوهشی که به طور مستقل پیرامون موضوع پژوهش، انجام شده باشد در لابه‌لای جست‌وجوهای علمی و استفاده از پایگاه‌های مختلف جمع‌آوری داده‌های به چشم نمی‌خورد اما درباره مفهوم کلمه‌بودن عیسی (ع) در قرآن و عهد جدید به مقاله‌های زیر مراجعه کرد:

مقاله بررسی عیسی (ع) در روایات *الکافی* در مقایسه با عیسی در مسیحیت، نوشته محمدکاظم شاکر که در شماره ۵۱ مجله علمی علوم حدیث به سال ۱۳۸۸ منتشر شد. نویسنده با اتکا به کتاب *الکافی* به این نتیجه رسیده که گفتمان اسلام درباره عیسی (ع)، در مقایسه با گفتمان مسیحیت، بیشتر بر واقعیات تاریخی و نیز الاهیات عقلانی متکی است. این گفتمان، امروزه از سوی برخی اندیش‌مندان مسیحی، مانند جان هیک نیز مورد استقبال قرار گرفته است.

مقاله بررسی کلمه‌الله بودن حضرت عیسی (ع) در قرآن و عهد جدید، نوشته سمیه خلیلی که در شماره اول مجله علمی *احسن‌الحدیث* به سال ۱۳۹۵ منتشر شد. نویسنده به این

نتیجه رسیده که بررسی مفهوم کلمه در *انجیل* پیش از *یوحنا* به برداشت قرآن از این واژه نزدیک است و بر صحت برداشت قرآنی از این اصطلاح تأکید می‌کند.

۱-۳. ضرورت انجام و روش پژوهش

با توجه به برخی آیات قرآن کریم، ضرورت و اهمیت این مبحث برای محققان مسلمان نیز کم‌تر از الاهی‌دانان و الاهی‌خوانان مسیحی نیست. زیرا:

الف: فهم و تلقی صحیح این آیات، به‌ویژه با توجه به این‌که اصل تجسم خدا در عقاید اسلامی مردود است، می‌طلبد تا مراد قرآن از این وصف، به‌دست آید.

ب: از آن‌جاکه ملاک اصلی نگارنده، نقد و نفی تفسیرهای غیر اسلامی از این مفهوم در قرآن کریم است؛ باورهای یهودی-مسیحی رایج را باید شناخت تا در پرتو آن بتوان به هستی‌شناسی «کلمه» در قرآن، اشراف مفهومی پیدا کرد.

ج: در گفت‌وگو میان اسلام و مسیحیت به‌عنوان مهم‌ترین شاخه از گفت‌وگو میان ادیان، کاوش در این موضوع و وصول به نتیجه در این خصوص، یکی از گام‌های مهم و ضروری به‌نظر می‌آید.

در واقع حتی اگر مسیحیان چنین عقیده‌ای نداشتند و یا امروز مسیحیانی وجود نداشتند؛ باز هم یک محقق مسلمان نمی‌توانست از مسیح‌شناسی قرآن صرف نظر کند، درحالی‌که حضرت عیسی (ع) در ۹۳ آیه قرآن و در ۱۵ سوره آن مورد اشارت قرار گرفته است (خرمشاهی، ۱۹۹۶، زیر آیه ۴۵ آل عمران) و به‌عنوان یکی از پیامبران بزرگ و یکی از آیه‌های خداوند مورد توجه است (نک: ۹۱ انبیاء).

۲- ریشه‌شناسی تاریخی «کلمه»

۲-۱. کلمه به‌مثابه لوگوس

مطالعه در باب معنای «کلمه» در الاهیات مسیحی که آن‌را بر عیسی (ع) منطبق می‌داند و به‌طور کلی فهم فرازهای اول *انجیل یوحنا*؛ یعنی پرداختن به شأن الوهی کلمه‌ای که از ابتدا بوده و سپس به‌صورت جسم در آمده و در میان ما ساکن شده است (*انجیل یوحنا*، فراز اول)، بدون بررسی اندیشه «لوگوس» یا «نوس» صحیح و متعارف نیست. با این وجود

داوری در این باره که کدام یک از سه احتمال و تصویر زیر در توضیح ارتباط این دو درست و قابل دفاع است، مجالی مختص به خود را می‌طلبد. نگارنده در این پژوهش پس از طرح سه احتمال، به ارائه گزارشی تاریخی و بسیار گذرا از تعامل لوگوس فلسفی و کلمه مسیحی اکتفا کرده و داوری را در این باره به تحقیقی مستقل وا می‌نهد:

احتمال اول: تجسد - فی حد نفسه - یک اعتقاد مسیحی است و همین اعتقاد متکلمان فلسفه‌دان مسیحی را که تحت تأثیر اندیشه‌های فلسفی یونانیان بودند. واداشته است تا اندیشه لوگوس، نوس یا عقل و ... را ابداع نمایند و به یک کرشمه دو کار را به انجام رسانند: تأسیس فلسفه‌ای قادر بر تبیین آفرینش و دفاع عقلانی فلسفی از اعتقادی دینی. احتمال دوم: اعتقاد به لوگوس اندیشه‌ای فلسفی و مستقل و ایمان به تجسد و تثلیث هم عقیده‌ای به‌طور صرف مسیحی است. یعنی هر یک از این دو باور، به شکل مستقل در بستر مخصوص به‌خود زادند و رشد یافتند. در این میان هنر فیلسوفان مسیحی استفاده از این تفکر فلسفی در توضیح اعتقاد دینی خودشان بوده است.

احتمال سوم: اندیشه لوگوس به‌عنوان ایده‌ای فلسفی در تفکر بسیاری از فیلسوفان، مطرح و جای خود را باز کرده بود. آن‌گاه برخی از اولیا و آباء دین مسیح با توسل به جعل و تحریف، مبادرت به ایجاد متونی دینی کردند که در آن به شأن الهی و وجودی خاص حضرت عیسی (ع) تأکید و تصریح شده است! مفاد این متون به‌گونه‌ای تدوین شده است که ضمن برخورداری از صبغه و حیانی، بر آن ایده فلسفی قابل انطباق باشد!

البته شاید کسی هم قائل باشد که این دو مسئله هیچ ربطی به هم ندارند، یعنی تطبیق عیسی (ع) بر لوگوس و یا نوس و ... برخاسته از توهم و اشتباه است و این دو مطلب اگر چه هر دو درست، اما هر کدام به حقیقتی مجزا و جدا ناظرند. چنان‌که برخی گفته‌اند که در تثلیث فلسفی فیلون و یا رواقیان، سه اقنوم در طول هم هستند درحالی‌که در تثلیث مسیحی افانیم ثلاثه در عرض هم ارزیابی می‌شوند (ر.ک: کاپلستون، ۲۰۰۹، ج ۱، ص ۵۳۰؛ اتین، ۱۹۹۹، ص ۲۲). به‌هرحال سیر تاریخی این تعامل را به‌صورت زیر می‌توان نظاره کرد.

۲-۲. لوگوس در تاریخ فلسفه یونان و مسیحی

الف: فیلسوفی که در طرح نظریه «لوگوس» شهرت دارد هراکلیتوس است که از نظر وی لوگوس اصل و مبدأ عالم و اصل معقولیت همه‌چیز است (غلامرضا اعوانی، ۱۳۷۱، ص ۲۰). هراکلیتوس در قرن پنجم قبل از میلاد در گذشته است و از حکمای بزرگ باستان به‌شمار می‌رود. او را «حکیم گریان» می‌خوانند و دارای اندیشه‌های نغز و دشواری بوده است (فروغی، ۲۰۱۴).

«او گوهر اصلی جهان را آتش می‌دانست». به نظر او جهان را نه خدایان ساخته‌اند و نه انسان‌ها؛ بلکه آتشی است که بوده و هست و خواهد بود. آتش جاویدان خواهد بود. به‌اندازه افروخته‌شده و به‌اندازه خاموش می‌شود. قوام هستی و وجود، لوگوس است و او، همان نظامی است که بر وجود احاطه دارد و با آن آمیخته است...» (رامیار، ۱۹۷۳، ص ۲۲۱). در اندیشه هراکلیتوس، لوگوس جنبه غیر بشری (=الوهی) دارد و نیز حقیقت همه‌چیز است و همه‌چیز در برابر او خاضع هستند. واضح است که چنین ایده‌ای آمادگی فراوانی برای ترجمه و انتقال به فرهنگ دینی را دارد!

ب: پس از هراکلیتوس، اندیشه لوگوس - گاه به لفظ و گاه به معنا و مفاد - در اندیشه فیلسوفان پس از او تعقیب شد؛ مانند آنچه که در ایده مثل افلاطونی شاهد هستیم. از نگاه افلاطون، «مثال، واقعیت هر چیز و تعریف و نام آن چیز است. بالاترین مثال، مثال خیر است که به مثال خدا بسیار نزدیک است» (همان، ص ۲۲۲).

ارسطو نیز برای جهان، جان‌داری بی‌جسم به نام «لوگوس» قائل بود که «بر پشت پرده تقدیر ایستاده است و به‌سان دم آتش تمام حوادث جهان را رهبری می‌کند (همان، ص ۲۲۳). منطق ارسطویی را نیز لوژیک^۲ می‌گفتند که از ریشه «لوگوس» است.

بیان این نظریه‌ها زمینه را آماده ساخت تا رواقیان اصطلاح لوگوس سپرماثیکوس^۳، یعنی حکمت بالغه خدا را پیش بکشند و فیثاغوریان از این مثل جدید شخصی الهی بسازند و بالاخره فیلون یهودی آن را به‌صورت لوگوس یا عقل خدا مطرح سازد.

ج: پس از این‌ها نوبت به زنون و رواقیان رسید. در فلسفه رواقی ایده لوگوس بسط و رواج بیشتری یافت. آن‌ها «لوگوس» را قانونی جهانی می‌شناختند. از نظر آنان «لوگوس اصل عالم است، جنبه الوهی دارد، بلکه خود عین خداست. حقیقت لوگوس در همه موجودات

عالم تجلی و ظهور دارد ... برای رواقیان نیز به‌مانند هراکلیتوس زندگی نیک، زیستن به‌فرمان لوگوس است» (غلامرضا اعوانی، همان، ص ۲۱). «تمام خدایان روم و یونان در برابر (تقدیر=لوگوس) برابرند. آزادی و اراده انسان نیز در برابر تقدیر = لوگوس، محدود می‌شود» (رامیار، همان، ص ۲۲۴).

د: در سال‌های منتهی به میلاد تا چند دهه پس از میلاد، تاریخ بشر شاهد زندگی فیلسوفی یهودی به نام فیلون^۴ است. درست در زمانی که یحیای تعمیددهنده مردم را به توبه می‌خواند، او دور و بی‌اطلاع از ماجرای یحیی(ع) و سپس عیسی(ع)، مردم را به فلسفه الهی فرامی‌خواند.

فیلون ارادتی عجیب به فلسفه یونان داشت و شیفتگی فراوانی به دین یهود. او تمام همت خود را در ارائه طرخی سازگار و هماهنگ‌کننده میان دین و فلسفه گذاشت و تلاش‌های مفیدی را نیز انجام داد. فیلون خدا را خالق همه‌چیز می‌دانست.

اما این خدا برای آفرینش واسطه‌هایی را به کار می‌گیرد که یونانیان آن‌ها را «دایمونس» و افلاطون «مثل» می‌نامید. این واسطه‌ها را می‌توان مانند اشخاص تصور کرد ولی در واقع جز در روح خدا به‌عنوان قدرت‌ها و اندیشه‌ها وجود ندارند. جمع این قدرت‌ها و اندیشه‌ها همان است که رواقیان آن را لوگوس یا عقل الهی می‌نامیدند.

فیلون برای ایجاد ارتباط میان خدای بزرگ و عالم محسوس و برای ارتباط میان آفریدگار و آفریده معتقد به واسطه‌ای شد که گاه از آن به عقل^۵ و زمانی به «کلمه=لوگوس» یاد کرد. این لوگوس واسطه میان قدیم و حادث و رابط لایتناهی و متناهی است. گاهی خود ذات و زمانی غیر ذات یعنی صفت است.

فیلون برای «لوگوس=کلمه» تعریف‌های متعددی به دست داده است که حاکی از نوسان او میان «فلسفه یونان و حکمت الهی» است. برخی از تعریف‌های او به قرار زیر است: نخستین مولود، نخستین پسر خدا، برزخ میان خدا و علم، فرزند خدا از دوشیزه حکمت، سایه خدا، خلیفه، جلال خدا و تصور تصورات.

فیلون در ارتباط با موسی(ع) اعتقادی داشت که بعدها در *انجیل یوحنا* درباره عیسی(ع) آمده است. او می‌گفت: فیثاغورث، افلاطون و موسی(ع) همگی به زبان عقلی واحد سخن

می‌گفتند؛ اما همه‌چیز از موسی (ع) سرچشمه می‌گیرد و موسی (ع) همان کلمه = لوگوس است.

ظرافت‌های رأی فیلون و نیز شباهت‌های او با مبانی اعتقادی-دینی مسیحیان مبتنی بر اناجیل همنوا درباره عیسی (ع) بیش از آن است که در این مجال اندک بررسی شود؛ اما به‌عنوان نتیجه‌گیری می‌توان گفت: فیلون با این‌که معاصر حضرت (ع) بود، چیزی درباره او نمی‌دانست ولی مسلک مبتنی بر «لوگوس او» در تشکیل حکمت الاهی مسیحی تأثیر بسیاری داشت (ر.ک: رامیار، همان، ص ۲۲۵-۲۳۲).

آری، فیلون از سویی به وحیانی بودن کتاب مقدس معتقد بود و از دیگرسو به حقانیت فلسفه یونانی نیز باور داشت و از همین ره‌گذر میان فلسفه و شرع و به‌دیگر سخن، میان افلاطون و موسی (ع) توافق و سازگاری در انداخت (اربری، ۱۹۹۳، ص ۵).

ه: فلوطین، واپسین فیلسوف دوره یونان باستان است. نظام فکری و فلسفی او آمیزه‌ای از آرای فیلسوفان بزرگ یونان است و به‌جز فلسفه اپیکوری، نشان از همه آن‌ها دارد. این نظام فکری در میان مردم از نفوذ فراوانی برخوردار بود و همه عناصر یک دین را داشت. با این وجود در این فلسفه، از خدا خبری نبود. به قول هالینگ دیل، وقتی مسیحیت این کاستی را جبران کرد، پیوند این دو طومار همه فلسفه‌ها و مذاهب‌های دیگر را در هم پیچید و تا هزار سال بر اندیشه انسان غربی حکم راند.

در فلسفه او سخن از تثلیثی فلسفی است که عبارت است از: احد، عقل و نفس. فراسوی همه‌چیز و برتر از همه‌چیز، احد است که از او هستی صادر است. درباره احد تنها می‌توان گفت که «هست». روح یا عقل از احد صادر است. نفس، صادر بعدی است که به‌وجود آورنده همه‌چیز است و انسان به‌عنوان آفریده نفس با زندگی صحیح می‌تواند به عقل واصل شود.

در هر حال، نقش عقل در این تثلیث مشابه نقش لوگوس در اندیشه هراکلیتوس و فیلون است و شباهتی نیز با کلمه یوحنایی دارد گرچه عین آن نیست. اورینگنس به‌عنوان اولین مسیحی فیلسوف از آن جهت تکفیر شد که تلاش کرد تثلیث یوحنایی را در دستگاه فلوطین (نوافلاطونی) بفهمد و تفسیر کند، غافل از آن‌که در دستگاه فلوطینی، افراد تثلیث، هم‌تراز نیستند؛ اما در عقیده مسیحی کلمه همان خداست (هالینگ دیل، ۲۰۰۵، ص ۱۱۴).

و: آخرین متفکری که در این سیر، شایسته یادآوری است، سنت آگوستین است. قدیس آگوستین که در قرن چهارم و پنجم میلادی می‌زیست، فیلسوفی است که به آموزه‌های کلامی مسیحی خود مشهور است. او از کلیه آموزه‌های مسیحی و از جمله آموزه تثلیث و تجسد دفاع‌های فراوانی کرده و سعی بسیاری در هماهنگ‌سازی آن با آموزه‌های فلسفی کرده است.

۳- اقوال مفسران قرآن کریم پیرامون «کلمه»

مفسران قرآن کریم، زیر آیات ۳۹ و ۴۵ آل عمران، درباره اطلاق «کلمه الله» بر حضرت عیسی (ع) اظهار نظرهای گوناگونی کرده‌اند که برخی از آن اقوال، نقل خواهد شد. البته نباید از نظر دور داشت که آیه‌های ۱۷۱ سوره نسا و ۳۴ مریم و ۱۲ تحریم نیز می‌تواند با اندکی تسامح، مؤید آیه‌های سوره آل عمران قلمداد گردد:

الف: آیه ۳۹ سوره آل عمران: «فَنَادَتْهُ الْمَلَائِكَةُ وَهُوَ قَائِمٌ يُصَلِّي فِي الْمِحْرَابِ أَنَّ اللَّهَ يُبَشِّرُكَ بِيَحْيَى مُصَدِّقًا بِكَلِمَةٍ مِنَ اللَّهِ وَسَيِّدًا وَحَصُورًا وَنَبِيًّا مِنَ الصَّالِحِينَ».

ب: آیه ۴۵ سوره آل عمران: «إِذْ قَالَتِ الْمَلَائِكَةُ يَا مَرْيَمُ إِنَّ اللَّهَ يُبَشِّرُكِ بِكَلِمَةٍ مِنْهُ اسْمُهُ الْمَسِيحُ عِيسَى ابْنُ مَرْيَمَ وَجِيهًا فِي الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ وَمِنَ الْمُقَرَّبِينَ».

ج: آیه ۱۷۱ سوره نساء: «يَا أَهْلَ الْكِتَابِ لَا تَغْلُوا فِي دِينِكُمْ وَلَا تَقُولُوا عَلَى اللَّهِ إِلَّا الْحَقَّ إِنَّمَا الْمَسِيحُ عِيسَى ابْنُ مَرْيَمَ رَسُولُ اللَّهِ وَكَلِمَتُهُ أَلْقَاهَا إِلَى مَرْيَمَ وَرُوحٌ مِنْهُ».

د: آیه ۳۴ سوره مریم: «ذَلِكَ عِيسَى ابْنُ مَرْيَمَ قَوْلَ الْحَقِّ الَّذِي فِيهِ يَمْتَرُونَ».

روشن است که این آیه در صورتی در شمار آیات این مقاله می‌آید که مراد از «قول الحق» در آن حضرت عیسی (ع) باشد.

ه: آیه ۱۲ سوره تحریم: «وَمَرْيَمَ ابْنَتَ عِمْرَانَ الَّتِي أَحْصَنَتْ فَرْجَهَا فَنَفَخْنَا فِيهِ مِنْ رُوحِنَا وَصَدَّقَتْ بِكَلِمَاتِ رَبِّهَا وَكُتِبَ عَلَيْهَا مِنَ الْقَانِنِينَ».

طبیعی است که دلالت دو آیه اخیر به روشنی و صراحت آیات پیشین نیست. اگر چه مفسران قرآن کریم در تفسیر این آیه‌ها به مطالب فراوان و فاخری اشاره کرده‌اند؛ اما در این مجال، به نقل مهم‌ترین اقوال و آرای آن‌ها در این باره پرداخته خواهد شد که مراد قرآن از اطلاق «کلمه الله» بر حضرت عیسی (ع) چیست؟ (خرمشاهی، همان).

۳-۱. قول نخست: عیسی(ع)؛ واسطه هدایت

از آن‌جا که عیسی(ع) واسطه هدایت است. پس شأن کلام الاهی می‌یابد هم‌چنان که مردم به واسطه کلام خدا هدایت می‌شوند، عیسی(ع) نیز کلمه خداوند است، یعنی وسیله هدایت است. صاحب مجمع‌البیان می‌گوید: «قیل معناه انه یهتدی به الخلق كما اهتدوا و بکلام الله و وجیه. عن ابی علی الجبائی» (طبرسی، ۱۹۸۰، ص ۱۴۴). او این احتمال را از ابوعلی جبائی، زیر آیه ۱۷۱ نسا نقل می‌کند.

فخر رازی نیز همین احتمال را یکی از وجوه تفسیر آیه ۳۹ آل عمران قرار داده و اطلاق کلمه را بر عیسی(ع) با اطلاق «روح» بر آن حضرت، همانند می‌داند و می‌گوید روح، مایه حیات انسان است و چون عیسی(ع) نیز موجب احیای مردم از گمراهی و ضلالت است، قرآن کریم بر او نیز روح را اطلاق کرده است. هم‌چنان که خدای متعال، قرآن را نیز روح نامیده است^۶ (فخر رازی، ۱۹۹۲، ج ۸، ص ۴۰).

باید توجه داشت که این قول به‌خودی‌خود نمی‌تواند پاسخ کاملی به سؤال ما باشد؛ بنابراین که همه پیامبران و اولیا خداوند سبب هدایت‌اند در حالی که به‌نظر می‌آید اطلاق کلمه بر حضرت مسیح(ع) حاکی از ویژگی خاصی در ایشان است. مگر آن‌که بگوییم این قول با برخی اقوال دیگر که در آن به ویژگی‌های حضرت عیسی(ع) پرداخته شده است، کامل می‌شود.

۳-۲. قول دوم: عیسی(ع)، مصداق کامل متکلم

چون حضرت مسیح(ع) از کودکی تکلم کرده و کتاب را از جانب خدا دریافت کرده است، بنابراین در تکلم، مصداقی کامل تلقی می‌شود و این رایج است که اگر کسی در صفتی کامل بود، خود صفت را بر او اطلاق کنیم مانند این‌که به کسی که در جود و بخشش کامل است بگوییم: فلانی جود و کرم است (همان).

روشن است که در این صورت، مراد از کلمه‌بودن عیسی(ع)، کمال او در متکلم‌بودن است.

۳-۳. قول سوم: عیسی(ع)، مظهر کلمه الاهی

به سلطان، ظل‌الله یا عدل‌الله گفته می‌شود؛ از آن جهت که مظهر سلطه و قدرت الاهی و داد و عدالت خداست. عیسی(ع) هم‌چون برای اظهار کلمات خدا زحمت فراوانی کشیده است، کلمه‌الله نام گرفته است (همان).
مخفی نیست که این ویژگی نیز، مختص حضرت عیسی(ع) نیست بنابراین همان اشکال قول نخست را دارد.

۳-۴. قول چهارم: عیسی(ع)، منظور بشارت انبیاء

خدای متعال همواره از طریق انبیا، ظهور و پیدایی حضرت مسیح(ع) را بشارت می‌داد. پس او همان کلمه‌ای است که خدای متعال همواره از او سخن می‌گفت و مردم را به او بشارت می‌داد.

فخر رازی ضمن مطرح کردن این احتمال می‌گوید: پس وقتی عیسی(ع) آمد، گفته‌شد: این است کلمه و آن گاه برای چنین تاویلی در قرآن کریم «کلمه‌العذاب» را در آیه شریفه «وَلَكِنْ حَقَّتْ كَلِمَةُ الْعَذَابِ عَلَى الْكَافِرِينَ» را نظیر می‌آورد. به این بیان، اگر چه عذاب کافران، کلمه نیست؛ اما چون خدای متعال این وعید را بارها به کافران داده بود از آن به‌عنوان «کلمه» یاد کرده است و هم‌چنین است آیه شریفه: وَكَذَلِكَ حَقَّتْ كَلِمَةُ رَبِّكَ عَلَى الَّذِينَ كَفَرُوا أَنَّهُمْ أَصْحَابُ النَّارِ (همان).

در نقد این قول باید گفت که در منطق قرآن کریم وجه غالب حضرت عیسی(ع)، بشارت‌دهنده بودن اوست و نه بشارت‌بودنش! قرآن بیشتر بر مژده‌دهی عیسی(ع) به ظهور پیامبر اکرم(ص) تأکید دارد تا مژده‌بودن خود آن حضرت.

۳-۵. قول پنجم: عیسی(ع)، کلمه فانی در حق

این وجه بیشتر بر مشرب اهل ذوق و عرفان است: اطلاق کلمه بر عیسی(ع) از آن جهت است که عیسی(ع) مانند کلمه - که در متکلم محو و فانی است و از سویی به متکلم قائم و متحصل است - در خدا فانی و محو است و وجودش به حضرت حق قائم است. پس هم‌چنان که کلمه خدا در خدا محو است و از سویی به خدا متکی است - مانند هر کلمه‌ای

نسبت به گوینده‌اش - عیسی(ع) نیز نسبت به خدا چنین است: «المراد بکلمه الله هو المسيح، فانه لغنائه في نفسه و بقائه بربه كالكلمه الغير القاره الغير المستقله بنفسها القائم بالمتكلم» (گنابادی، ۱۹۶۵، ص ۲۶۰).

مخاطب ارجمند واقف است که این وجه نیز اختصاص به حضرت عیسی(ع) ندارد و در این جهت همه انبیا و اولیا و رجال الاهی با او مشترک‌اند. نکته مهم آن‌که، در میان آرای مفسران در این باره، برخی وجوه ضعیف و کم‌رونق هم وجود دارد که از قرار دادن آن‌ها در شمار آن‌چه گفته‌شد و قول ششم که قول مختار نگارنده است خودداری شد. مانند این‌که:

الف: کلمه‌الله برای عیسی(ع) اسم علم است، هم‌چنان‌که برای کسانی؛ فضل‌الله، لطف‌الله، روح‌الله و یا عبدالله اسم قرار داده‌شده است! (فخر رازی، همان).

ب: او کلمه‌ای است که خدا پیش از این از او یاد کرده بود و وجودش کلمه‌ای است که به‌طور تکوینی بر خدا دلالت می‌کند و کلمه پیامبرانه‌ای است از آن‌جهت که با اعمال و گفتارش بر خدا دلالت دارد و نیز با کلماتش با امت خود سخن می‌گوید (صادقی، ۱۹۸۵، ج ۵، ص ۱۲۲).

ج: کلمه به معنای خلقت و آفرینش عجیب است (!) و چون عیسی(ع) فاقد پدر است کلمه نامیده‌شده است (همان، ص ۱۳۹؛ مکارم شیرازی، ۱۹۷۴).

روشن است که چنین اندیشه‌هایی گاه دچار سطحی‌نگری به تعبیرات قرآنی و گاه همراه ادعاهای غیر قابل اثبات و گاهی نیز خالی از مفادی جدید است و در آن صرفاً از تفنن در کلام و تعبیرات، بهره گرفته‌شده است.

قول ششم اما، می‌تواند مورد قبول قرار گیرد و در چنبره اشکال‌ها نیفتد؛ به‌ویژه که این قول را می‌شود با منطق کلی قرآن کریم و احادیث اهل بیت(ع) مطابق دانست و تأییدهای عارفان را نیز به کمک و مساعدت آن آورد.

۳-۶. قول ششم: عیسی(ع)، کلمه مخلوق خدا

دریافت صحیح این قول، زمانی حاصل می‌شود که به مطالب زیر به‌طور توجه شود:

الف: به موجب آیات قرآن کریم آفرینش موجودات توسط خدای متعال به اراده تکوینی خدا صورت گرفته است که در آن فرآیند هیچ مانع و رادعی نبوده و نمی‌توانست باشد. قرآن از این اراده قاهر، با لفظ «کن» (=موجود باش) یاد می‌کند: «إِنَّمَا أَمْرُهُ إِذَا أَرَادَ شَيْئًا أَنْ يَقُولَ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ». بنابراین، از منظر قرآن، ماسوی‌الله، معلول کلمه «کن» هستند و در این مورد هیچ مخلوقی استثنا شدنی نیست؛ یعنی فرشتگان، انسان‌ها، مجردات، طبیعت و ... همه آن‌چه می‌شود از آن به «شیء» تعبیر کرد برخاسته از امر «کن» هستند.

ب: اطلاق «کلمه» بر همه مخلوقات به لحاظ ادبی نیز قابل قبول و حتی زیباست. زیرا سبب همه مخلوقات، کلمه «کن» است و اطلاق سبب بر مسبب در کلمات بلیغان و فصیحان، امری رایج است: «... و لا یبعد ان تكون عنایه اطلاق الکلمه علی المخلوقات بلحاظ استنباعها کلمه «کن» من حیث اطلاق السبب علی المسبب» (ملکی میانجی، ۱۹۹۳، ج ۳، ص ۲۳۹).

ج: اطلاق کلمات بر مخلوقات با منطق قرآن و اولیاء دین هم‌خوان است: (مکارم شیرازی، همان، ج ۲، ص ۵۴۸).

کلمه عبارت از لفظی است که دلالت بر معنا کند و تمام ممکنات، دلالت بر وجود واجب و بر علم و قدرت و حکمت او دارند، لکن دلالت انسان اتم از سایر مخلوقات است و در افراد بشر، انبیاء دلالت آن‌ها بر شئون الهی بیشتر است ... (طیب، ۲۰۰۷، ج ۳، ص ۱۹۹). در جلد هفتم بحار الانوار نیز باب با عنوان «انهم علیهم السلام کلمات الله» و در جلد نهم باب «ان علیا کلمه الله» را می‌توان یافت و از قول پیشوایان معصوم (ع) نیز نقل شده است که: «نحن کلمات الله التامات» (همان).

با اندکی توسع می‌توان «کلمات ربی» در آیه شریفه ۱۰۹ از سوره کهف را با همین منطق به معنای «مخلوقات خدا» گرفت. چنان‌که برخی مفسران محتاطانه بدان نزدیک شده و برخی نیز به آن تصریح کرده‌اند (ر.ک: طبرسی، همان، زیر آیه شریفه ۱۰۹ سوره کهف): «فالقرآن من کلماته و عیسی (ع) کلمه منه و المجرات و السماوات و الشمس و القمر کلمات منه» (طباطبایی، ۲۰۰۵، ص ۳۶۱).

صاحبان قول ششم که چهره‌های بزرگی از مفسران فریقین در میان آن‌ها به چشم می‌خورند بر آن باورند که اطلاق کلمه بر عیسی (ع) از آن جهت است که او نیز مانند سایر

مخلوقات، معلول کلمه «کن» است و البته او از مخلوقات عجیب و بزرگ خداست از آن‌رو که آفرینشی شگفت و خلاف آمد سایران دارد.

قرطبی این قول را مشهورتر و دارای قائلان بیشتری می‌داند: «و القول الاول اشهر و علیه من العلماء اکثر» (قرطبی، ۱۹۸۵، ج ۲، ص ۷۶).

ممکن است گفته‌شود که آفرینش حضرت آدم(ع) نیز خلاف‌آمد عادت است. زیرا بنابر گفته قرآن او از خاک آفریده‌شده است؟ اما می‌توان به این سؤال پاسخ داد که اطلاق کلمه بر عیسی(ع) - و نه بر آدم(ع) - دارای ظرافت دیگری است؛ بنابراین که عیسی(ع) کلمه‌وار بر کسی (= مریم(س)) القا شده است و اما در مورد حضرت آدم(ع) این ظرافت وجود ندارد. نکته و مسئله مهم فراروی صاحبان این قول آن است که تعیین نمایند که نکته‌ای که در تأکید قرآن کریم بر کلمه بودن عیسی(ع) وجود دارد چیست؟
ظاهراً در این تأکید دو نکته مهم وجود دارد:

نخست آن که عیسی(ع) مخلوقی شگفت است و دارای زندگی شگفتی است. از مادری باکره زاده شده، در کودکی تکلم کرده و کتاب را دریافت کرده و به نبوت گمارده‌شده است. دیگر این که اطلاق کلمه (=به معنای مخلوق) بر او تعریض به کسانی است که برای آن حضرت، مقام و جایگاه الهی قائل شدند (این نکته مورد توجه برخی مفسران قرار گرفته است. ر.ک: صادقی، همان، ص ۴۵۹؛ مکارم، همان؛ رستگار جویباری، ۱۹۹۸، ص ۱۰۳). این بحث را زیر عنوان «عیسی کلمه و مخلوق خدا» آورده است. مسئله یادشده، به‌ویژه موقعی اهمیت می‌یابد که دانسته‌شود جان‌مایه تعالیم اعتقادی قرآن کریم، توحید خدای متعال به همه معانی آن است؛ تا آن‌جا که شعار اصلی قرآن توحید است و نیز خدای متعال شرک را ظلم عظیم و غیر قابل بخشش دانسته است.^۷
هم‌چنین در آیه قرآن به زبان کنایه به عیسی(ع) خطاب می‌کند که آیا تو به مردم گفته بودی که من و مادرم را به‌عنوان دو معبود بر گزینید؟^۸

آنه ماری شیمل هر دو نکته پیش‌گفته را به‌خوبی دریافته و مطرح کرده است: قرآن مسئله تولد عیسی(ع) از یک مادر باکره را تصدیق می‌کند. عیسی مسیح(ع) کلمه‌ای است که خداوند در (رحم) مریم(س) قرار داده است؛ اما این بدان‌معنا نیست که او را «پسر خدا» بخوانیم. برعکس، وی آخرین پیامبر بزرگ پیش از (حضرت) محمد(ص) است. پیامبر

شفابخش و الگوی فقر، محبت و تواضع که هرگز حتی فکر ادعای یک مقام و منزلت الاهی را نمی‌کرد (شیمل، ۲۰۰۱، ص ۱۲۷).

علامه طباطبایی در *المیزان*، جرجانی در تفسیر معروف به *گازر*، محمدجواد مغنیه در تفسیر *کاشف*، ناصر مکارم شیرازی در *نمونه*، شیخ محمدحسین قبیسی عاملی در *البيان الصافی*، دکتر داورپناه در *انوار العرفان* و بسیاری دیگر از نویسندگان و محققان قرآنی را می‌توان در زمرهٔ جانب‌داران قول ششم قلمداد کرد.

۴- تأییدهای عرفانی، قرآنی و روایی قول «عیسی(ع)، کلمه مخلوق خدا»

۴-۱. بیان عارفان

تحقیق و یا حتی تورقی مختصر در آثار عرفانی جای تردید باقی نمی‌گذارد که همه مخلوقات کلمات خدا هستند و البته نفس ناطقه انسانی به شکلی کامل‌تر و نفوس انبیا و اولیای خدا به‌صورتی ویژه کلمات خدا قلمداد می‌شوند.

دلیل این اطلاق آن است که به‌گفته ابن عربی همه موجودات جلوه‌گاه (=مجلی) حق هستند پس بر حق دلالت می‌کند بنابراین کلمه خدا هستند. البته مجردات و مفارقات و نیز نفوس انبیا و اولیا مجلای کامل حق هستند و کلمات تامهٔ الهیه محسوب می‌شوند (ر.ک: سبزواری، ۲۰۱۲، ص ۶۲۳).

آنان مکرراً کلمه بودن عیسی(ع) را به همین معنا برگردانده‌اند و با زبان‌های مختلف این حقیقت را یادآور شده‌اند. مرور برخی جملات آنان خالی از فایده نیست:

مورد اول: «کلمه، نیز به نفس ناطقه اطلاق شده است» و کلمه « مِنْهُ اسْمُهُ الْمَسِيحُ » به‌اعتبار آن که نفس ناطقه از ظهور نفس رحمانی و حق مخلوق به، حاصل شده است، و از تقارع نفس رحمانی با مخارج ماهیات، وجود پیدا کرده است. به این اعتبار، جمیع موجودات کلمات حق‌اند (آشتیانی، ۲۰۰۱، ص ۷۹۶).

در این عبارت کوتاه به اطلاق کلمه بر نفس ناطقه و علت اطلاق آن بر مسیح(ع) در قرآن و هم به صحت اطلاق «کلمه الله» بر همه موجودات (=مخلوقات) اشاره شده است.

مورد دوم: کلام شیخ اشراق: و از کلمه کبرا که آخر کبریات است، کلمات صغرا بی‌حد ظاهرند که در حصر و بیان ننگند، چنان‌که در کتاب ربانی(قرآن) اشاره شد: «ما نَفِدَتْ

کَلِمَاتُ اللَّهِ» و گفت: «لَنْفِدَ الْبَحْرُ قَبْلَ أَنْ تَنْفَدَ كَلِمَاتُ رَبِّي» ... و آن چه از سلیمان تمیمی نقل کنند که یکی او را گفت: «یا ساحر! قال: لست بساحر، انما انا کلمه من کلمات الله» هم در این معنی است (سجادی، ۲۰۱۴، ص ۶۶۵؛ سهروردی، ۱۹۹۳، ص ۲۱۹-۲۲۳).
مورد سوم: کلام حاج ملاهادی سبزواری: «و کلمات العرفاء و الحكماء مشحونه باطلاق الکلمه علی العقل و النفس، بل کل موجود و منها کلمات ارسطاطاليس فی «اثولوجیا» و قال تعالی: «بِكَلِمَةٍ مِنْهُ اسْمُهُ الْمَسِيحُ» و فی احادیث ائمتنا(ع) اطلق كثيرا عليهم «الکلمه» فبهم احقاق الحق و اعراب عما فی الضمير المکنون المطلق» (سبزواری، همان).
مورد چهارم: کلام ابن عربی: «... و لیست کلمات الله سوی اعیان الموجودات، فینسب اليها القدم من حيث ثبوتها و نسب اليها الحدوث من حيث وجودها و ظهورها ...» (ابن عربی، ۲۰۱۴، ص ۲۱۱).

مورد پنجم: ابوالعلاء عفیفی: این دانش‌مند محقق نیز در تعلیقه‌اش بر فصوص الحکم ابن عربی در توضیح برخی عبارات او می‌نویسد: «و لیس وصف عیسی بالکلمه اختصاصا له، فان کل موجود کلمه من کلمات الله التي لا تنفد كما قال عز و جل: قُلْ لَوْ كَانَ الْبَحْرُ مَدَادًا لِكَلِمَاتِ رَبِّي لَنَفِدَ الْبَحْرُ قَبْلَ أَنْ تَنْفَدَ كَلِمَاتُ رَبِّي وَلَوْ جِئْنَا بِمِثْلِهِ مَدَدًا» «فعیسی احدی هذه الکلمات» (عفیفی، ۱۹۹۱، ص ۱۸۲).

نظریه «کلمه الاهیة» ابن عربی: عفیفی قائل است که ابن عربی، نظریه‌ای کلان و جامع با عنوان «کلمه الاهیة» دارد؛ به این معنا که همه موجودات و آفریده‌ها را بر حسب استعدادشان، جلوه‌گاه خدا می‌داند و در این میان کامل‌ترین مجلای حق. انسان کامل است و انسان کامل در وجود انبیاء متمثل و متحقق می‌شود.

می‌دانیم که ابن عربی در فصوص، هر فص را به پیامبری منسوب می‌کند و صبغه یکی از انبیا را به آن می‌بخشد مثل فص کلمه عیسویه. عفیفی بر این باور است که این عبارات ابن عربی برخاسته از نظریه کلمه الاهیة است به این؛ بی‌آن که جان هر یک از فص‌ها و الهام‌بخش معانی آن یکی از انبیا و یا خدای متعال است که در صورت آن نبی به‌عنوان یکی از کلمات خدا تجلی کرده است (همان).

هم‌چنین نظریه او دربارهٔ انسان کامل، بخشی از یک مبحث فلسفی نیست و به اصطلاح به حوزهٔ فلسفه تعلق ندارد بلکه جزئی از نظریه گسترده‌تر و فراگیرتر او در باب «کلمه الاهی» است (همان، ص ۳۸).

در این پژوهش، مجال ارزیابی کامل مطالب ابوالعلاء عقیفی نیست؛ اما به‌طور اجمال می‌توان در لابه‌لای کلمات ابن عربی مواردی را برای تأیید عقیفی نشان داد. به‌عنوان نمونه محیی‌الدین کتاب *فصوص الحکم* را با این مقدمه می‌آغازد: «الحمد لله منزل الحکم، علی قلوب الکلم با حدیه الطریق الامم من المقام الاقدم و ان اختلفت النحل و الملل لاختلاف الامم و صلی الله علی محمد الهمم، من خزائن الجود و الاکرام، بالقیل الاقوم، محمد و علی آله و سلم».

روشن است که در مقدمه کتاب: تعبیر از انبیا به «کلم» گویای اهمیت کلمه‌بودن انبیا در نگاه اوست و از همین عبارت می‌توان فهمید که پذیرش حقایق حکمی الاهی و تجلی آن در قلوب پیامبران، به‌عنوان انسان‌های برین که انسان کامل نیز در میان آن‌هاست، مربوط به این است که آن‌ها کلمات خدای متعال هستند.

آن‌چه در این قسمت نقل شد نمونه‌هایی از بیان عارفان در بحث کلمه بود که نشان می‌دهد همه موجودات کلمات حق‌اند و انبیا کلمات کامل‌تری هستند و کمال انسان کامل در آن است که در کلمه‌بودن برای خدا کامل است و مجلای تام حق به حساب می‌آید و ذکر عیسی (ع) در قرآن، به‌عنوان «کَلِمَةً مِنْهُ» از همین جهت است.

از این مطالب می‌توان نتیجه گرفت که اطلاق «کلمه» بر حضرت مسیح (ع) در راستای آن است که او نیز مانند سایر انبیا و بلکه همه مخلوقات، مجلای خدای متعال است و نباید از آن وصف، که اختصاصی به عیسی (ع) ندارد مقام و جایگاه ربوبی و الوهی برای آن جناب قائل شد.

به همین خاطر است که ابن عربی در تفسیر آیه ۱۷۱ سوره نساء «يَا أَهْلَ الْكِتَابِ لَا تَغْلُوا فِي دِينِكُمْ وَلَا تَقُولُوا عَلَى اللَّهِ إِلَّا الْحَقَّ إِنَّمَا الْمَسِيحُ عِيسَى ابْنُ مَرْيَمَ رَسُولُ اللَّهِ وَكَلِمَتُهُ...» می‌گوید که این آیه در مقام منع یهودیان از غلو در ظواهر کتاب تا مرز انکار نبوت عیسی (ع) و منع مسیحیان از غلو در بواطن آن تا مرز خدا دانستن عیسی (ع) است و از اهل کتاب می‌خواهد به جمع میان ظاهر و باطن بپردازند که همان توحید محمدی (ص) است که در

آن دایره عیسی(ع) مظهري از صفات الاهی است - نه خدا - و به حیات او زنده است و خود نیز به مقام توحید اوصاف الاهی فرامی‌خواند (=کلمه‌الله) (ابن عربی، ۲۰۰۱، ص ۳۰۰).

۴-۲. عیار قول یادشده در بیان قرآن و روایات

به‌نظر می‌رسد قول ششم با منطق و ظواهر قرآن سازگارتر است. برای این سازگاری شواهدی را می‌توان نشان داد:

الف: دعوت قرآن به اعتقادورزی به توحید خدای متعال در ذات، صفات افعال و عبادت. وحدتی که نباید هیچ غباری از شرک، حتی مراتب پایین آن، آن را بیالاید. تا آن‌جا که درباره پیامبر و آن‌هم در زمانی که می‌خواهد از معراج آن حضرت گزارش کند از او به‌عنوان «عبد» یاد می‌کند: سُبْحَانَ الَّذِي أَسْرَى بِعَبْدِهِ لَيْلًا مِّنَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ...

ب: تأکید قرآن کریم بر جنبه انسانی همه پیامبران و این‌که آن‌ها از جنس بشر هستند. قضیه مماثلت انبیا با انسان‌ها از مسلمات مؤکد قرآن کریم است که خاستگاه مباحث فخری در پیامبرشناسی است و روشن است که عیسی(ع) نیز یکی از آن‌ها است.

ج: در اکثر موارد، قرآن کریم حضرت مسیح(ع) را به‌عنوان عیسی بن مریم، یاد می‌کند. به‌نظر می‌آید سر تکرار نام مادر بزرگوار آن حضرت، تأکید بر جنبه انسانی او و تعریض به آن‌ها است که مقام الوهیت و بنوت الاهی را برای او قائلند.

د: هشدارهای قرآن به مسیحیان و نیز تهدید آن‌ها در خصوص اعتقاد ایشان به الوهیت آن حضرت.

ه: هم در آیه ۳۹ آل عمران و هم در آیه ۱۷۱ نساء که در آن دو از عیسی(ع) به‌عنوان کلمه‌الله یادشده است، به مقام پیامبری آن حضرت تصریح شده و در آیه دوم علاوه بر این، بر توحید خدای متعال و تنزه او از داشتن فرزند (=اعتقاد مسیحیان به این‌که عیسی پسر خداست) تأکید شده است.

و: در روایات ما نیز به عبودیت و مربوبیت حضرت عیسی(ع) تأکید فراوانی رفته است. از جمله صفوان بن یحیی می‌گوید: «ابوقره (از عالمان مسیحی) از من خواست او را خدمت امام رضا(ع) ببرم. از امام کسب اجازه کردم فرمودند او را بیاور. وقتی بر امام وارد شد فرش زیر پای امام(ع) را بوسید و گفت: در دین ما توصیه‌شده تا با بزرگان زمان مان این‌چنین

کنیم. آن‌گاه (پس از مقدمه‌چینی و طرح دو سؤال تمهیدی) گفت: ما مسیحیان ادعا داریم که عیسی (ع) روح و کلمه خداست و مسلمانان در این مسئله با ما موافقت دارند؛ اما مسلمان‌ها مدعی‌اند که محمد(ص) پیامبر است و ما مسیحیان در این مطالب با آنان موافقت نداریم. آیا آن‌چه که در آن با هم متفق هستیم بهتر از آنی نیست که در آن اختلاف داریم (یعنی آیا قبول عیسی (ع) به‌عنوان روح و کلمه خدا بهتر از قبول محمد(ص) به‌عنوان پیامبر نیست؟)».

امام رضا(ع) در جواب فرمودند: «نامت چیست؟» گفت: «یوحنا». فرمودند: «ای یوحنا من به عیسیایی ایمان دارم که روح و کلمه خداست و به محمد(ص) ایمان داشت و به ظهور او مژده می‌داد و اقرار داشت که بنده و مربوب خداست. اگر عیسیای مورد اعتقاد شما، روح و کلمه خداست؛ اما همانی نیست که به محمد(ص) ایمان دارد و به او مژده داده است و برای خدا اقرار به بندگی و مربوبیت نکرده است، پس ما از او بری و بیزاریم. با این وجود ما و شما در چه چیزی اتفاق نظر داریم؟» ابوقره به صفوان گفت: «برخیز تا برویم این دیدار به کار ما نمی‌آید (مرا در مطلوبیم یاری نمی‌کند)» (علامه مجلسی، ۱۹۸۲، ج ۱۰، ص ۳۴۱-۳۴۲).

روشن است که در این حدیث، حضرت رضا(ع) بر جنبه نبوت عیسی (ع) - نه نبوت او - مربوبیت - نه الوهیت او - و تصدیق به پیامبری حضرت محمد(ص) به‌عنوان پیامبر پس از خود - که یکی از علائم نبوت است - برای آن حضرت تأکید کرده و در واقع کلمه‌الله بودن آن حضرت را در راستای این جایگاه‌ها دیده‌اند.

جمع‌بندی و نتیجه‌گیری

در انجیل یوحنا و قرآن کریم و نیز برخی متون دینی یهودیت، مسیحیت و اسلام، از عیسی (ع) به «کلمه» تعبیر شده است. اگر «کلمه» را تعبیر دیگری از مفهوم «لوگوس» بدانیم، آن‌گاه می‌توان حکم داد که در سپهر ادبیات دینی-فلسفی یهودی و مسیحی، دست کم با سه تلقی از این تعبیر مواجه هستیم: کلمه نه به‌مثابه مخلوق و نه به‌مثابه نامخلوق (ابزار خدا)، کلمه به معنای مخلوق (پسر خدا)، کلمه به معنای خدا (خدای پسر). تلقی اول را می‌توان در آرای فیلون یهودی، تلقی دوم را در *انجیل هم‌نوا* و برخی تفسیرهای

کلیسایی و تلقی سوم را در اولین فرازهای *انجیل یوحنا* پی‌جویی کرد. قرآن کریم در سپهر مفهوم‌شناختی خود، مراد مشخصی از مفهوم و کاربرد «کلمه» دارد و این امر از حیث وجودشناختی دارای اهمیت است. آیه‌های ۳۹ و ۴۲ سوره آل عمران و ۱۷۱ سوره نساء در قرآن کریم دربارهٔ اطلاق «کلمه» بر عیسی (ع) سخن به میان آورده‌اند. پژوهش حاضر کوشید ضمن تتبع در اقوال کلامی مفسران قرآن و نیز توجه به چارچوب‌های مسلم قرآنی، مشخص کرد که هستی‌شناسی قرآنی «کلمه»، اشعار به جنبه مخلوقیت عیسی (ع) و تعریض به عقایدی دارد که در آن، عیسی (ع) پسر خدا (فیلون و اناجیل هم‌نوا)، خدای پسر (انجیل یوحنا) غیرمخلوق و غیرجسمانی و مواردی از این دست، معرفی شد. نیز با توجه به همه مباحث گذشته و به‌ویژه تأکید حضرت رضاع) می‌توان گفت، اطلاق «کلمه» بر حضرت عیسی (ع) در قرآن کریم به‌هیچ‌روی با مواضع فیلونی، انجیلی و کلیسایی، در این باره هم‌خوانی ندارد و در میان اقوالی که از مفسران نقل شد، قول ششم به حقیقت نزدیک‌تر می‌نماید؛ به‌ویژه که با فرهنگ کلی قرآن و روایات نیز سازگاری بیشتری دارد و عارفان خوش طبع و فرزانه مسلمان را نیز مقبول‌تر افتاده است.

پی‌نوشت‌ها

1. Incarnation
2. Logic
3. Logos Spermatikos
4. Philon
5. Nous

۶. وَكَذَلِكَ أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ رُوحًا مِنْ أَمْرِنَا.

۷. وَإِذْ قَالَ لُقْمَانُ لِابْنِهِ وَهُوَ يَعِظُهُ يَا بُنَيَّ لَا تُشْرِكْ بِاللَّهِ إِنَّ الشِّرْكَ لَظُلْمٌ عَظِيمٌ... (لقمان، ۱۳).

۸. وَإِذْ قَالَ اللَّهُ يَا عِيسَى ابْنَ مَرْيَمَ أَنْتَ قُلْتَ لِلنَّاسِ اتَّخِذُونِي وَأُمِّيَ إِلَهَيْنِ مِنْ دُونِ اللَّهِ... (مائده، ۱۱۶).

۹. قسمتی از این بیانیه در کتاب *آشنایی با ادیان بزرگ* نوشته آقای حسین توفیقی آمده است.

مشارکت نویسندگان

دکتر محمود دیانی نویسنده اول و مسئول پژوهش حاضر بوده و دکتر رمضان مهدوی آزادبنی نویسنده دوم مقاله هستند.

تشکر و قدردانی

لازم به یادآوری است که مقاله حاضر حاصل پژوهش نویسندگان بخصوص نویسنده مسوول آن در سال‌های متمادی از تحقیق و تدریس است. بر خود لازم می‌دانیم تا از همه صحاب نظران که به نحوی از آثار آنها در نگارش این پژوهش به صورت مقاله استفاده گردیده است قدر دانی خود را اعلام نماییم. پژوهش حاضر به طور مستقل و بدون حمایت مالی از فرد یا موسسه‌ای به انجام رسیده است.

تعارض منافع

هیچ‌گونه تعارض منافع توسط نویسندگان بیان نشده است.

منابع و مأخذ

- Holy Qur'an*, (1996), translated by Bahauddin Khorramshahi, Tehran, Nilofar Publishing House.
- The Gospel of Jesus Christ*, (2006), New Millennium Translation, Ilam Publications.
- Ibn Arabi, M*, (2001), Tafsir of the Holy Qur'an, Beirut, Dar Ihiya al-Tarath al-Arabi.
- , (2014), Foss al-Hakm, Tehran, Moli.
- Arbari, A.J.*, (1993), Reason and revelation according to Islamic thinkers, translated by Hassan Javadi, Tehran, Amir Kabir.
- Ashtiani, J*, (2001), Description of Qaysari's Introduction to Fuss, Qom, Qom Kitab Garden.
- Ashtiani, Jalaluddin, (1390), a research on the religion of Christ, Tehran, authored.
- Awani, G*, (1371), collection of articles and lectures of the second international symposium on Islam and Orthodox Christianity.

- Amini, I*, (1387), *Revelation in Heavenly Religions*, Qom, Bostan Kitab Institute.
- Ramyar, M*, (1973), *Part of Israel's Prophecy*, misplaced, unnamed.
- Rostgar J.W*, (1998), *Messiah in the Qur'an*, Tehran, Air Force Air Force Political Ideological Publications.
- Gilson, E*, (1999), *Reason and Revelation in the Middle Ages*, translated by Shahram Pazuki, Tehran, Gross.
- Sabzevari, H.H*, (2012), *Sharh al-Asma*, translated by Ali Sheikh Al-Islami, Qom, Navid Islam.
- Sajjadi, S.J*, (2014), *Dictionary of Mystical Terms and Interpretations*, Tehran, Tahori Library.
- Sohrwardi, Y*, (1993), *Song of Gabriel*, third collection of works, Tehran, Ministry of Culture and Islamic Guidance.
- Shimel, A.M*, (2001), *Coming to Islam*, translated by Abdur Rahim Tashteh, Qom, Islamic Culture Publishing House.
- Sadeghi, M*, (1985), *Furqan*, Tehran, Islamic Culture.
- Saleh, A*, (2012), *Semantics of Quranic Words (Dictionary of Quranic Terms)*, Translation: Seyed Hossein Seydi, Mashhad, Astan Quds Razavi Publications.
- Tabatabaei, M.H*, (2005), *Khazt al-Mizan*, translated by Kamal Mostafa Shaker, Tehran, Islam.
- Tabarsi, F.H*, (1980), *Al Bayan Assembly*, Tehran, Farahani.
- Tayeb, S.A.H*, (2007), *Atyeb Al Bayan*, Qom, Sabtain Institute.
- Afifi, A.A*, (1991), *Foss al-Hakam Baltaliqat*, Tehran, Al-Zahra (S).
- Allameh Majlesi, M.B*, (1982), *Bihar al-Anwar*, Beirut, Al-Wafa Foundation.
- Fakhr Razi, M*, (1992), *Tafsir Mufatih al-Ghaib (Kabir)*, translated by Ali Asghar Halabi, Tehran, Asatir.
- Foroughi, M.A*, (2014), *The path of wisdom in Europe*, Tehran, Zovar.
- Qurtubi, M*, (1985), *Al-Jaami Lahakma al-Qur'an*, Tehran, Nasser Khosrow.
- Gonabadi, H.S*, (Sultan Ali Shah), (1965), *Bayan al-Saada fi maqamat al-obada*, Tehran, anonymous.
- Gandami N.R*, (2012), *Filon Eskandrani, founder of religious philosophy*, Tehran and Qom, Semt Publications and University of Religions and Religions.
- Makarem Shirazi, N*, (1974), *Tafsir al-Nashon*, Tehran, Dar al-Kitab al-Islamiya.
- Melki Mianji, M*, (1993), *Al-Bayan Curriculum*, Tehran, Ministry of Culture and Islamic Guidance.

Michel, T, (1998), *The Christian Word*, translated by Hossein Tawfighi, Qom, Religions and Religions Studies and Research Center.
 Hollingdale, R, (2005), *Basics and History of Western Philosophy*, translated by Abdul Hossein Azrang, Tehran, Phoenix.

معرفی نویسندگان

محمود دیانی استادیار دانشگاه مازندران است. در کنار تحصیلات حوزوی (پنج سال خارج فقه و اصول) کارشناسی ارشد پیوسته مدرسی الهیات و معارف اسلامی از مرکز تربیت مدرس دانشگاه قم را در سال ۱۳۷۵ و دکترای تخصصی را در رشته فلسفه دین و مسائل جدید کلامی را در سال ۱۳۸۹ از دانشگاه قم دریافت نمود. تالیف چندین کتاب و مقالات پژوهشی و همایشی در کارنامه علمی - پژوهشی دارد. همچنین مسولیت های اجرایی متعددی مانند ریاست موسسه قرآنی پیامبر اعظم ساری، معاونت فرهنگی دانشگاه مازندران و مدیر گروه معارف اسلامی و مدیر گروه فلسفه و کلام اسلامی را در رزومه خود دارد.

Assistant Prof of University of Mazandaran

✉ mahmoodayyani@yahoo.com

How to cite this paper:

Mahmoud Dayyani, Ramezan Mahdavi Azadboni (2023). Ontology, the Word 'Word' in the Qur ' an and in the Critique of non - Islamic Interpretations. *Journal of Ontological Researches*, 11(22), 485-512. Persian.

DOR: 20.1001.1.23453761.1401.11.21.1.8

DOI: 10.22061/orj.2023.1839

URL: https://orj.sru.ac.ir/article_1839.html

Copyrights for this article are retained by the author(s) with publishing rights granted to SRU Press. The content of this article is subject to the terms and conditions of the Creative Commons Attribution 4.0 International (CC-BY-NC 4.0) License. For more information, please visit <https://www.creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/legalcode>.